

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Бакалаврська робота

Освітній ступінь – бакалавр

**На тему: «ПОНЯТТЯ І ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ І
РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ
ДИСКУРСІ У ПЕРІОД З ПОЧАТКУ ПЕРЕБУДОВИ ДО РОЗПАДУ СРСР»**

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності

052 Політологія

Тунік-Фриз Володимир Леонідович

Керівник: Амельченко Н. А.

Кандидат філософських наук, доцент.

Рецензент _____

Магістерська (бакалаврська) робота

захищена

З оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 20__ р.

Київ – 2025 р.

Зміст

ВСТУП 3

Розділ 1. Дискурсивний підхід до визначення понять та образу колективної ідентичності. 8

1.1. Виникнення, еволюція і класифікація напрямків дискурс-аналізу як теорії і методу 8

1.2. Конструктивізм як методологія дослідження міжнародних відносин міжнародної політики..... 15

Розділ 2. Поняття і образ “Перебудови” у західно-європейському дискурсі 19

2.1. Західно-європейське сприйняття “перебудови” як унікального моменту в історії..... 19

2.2. Образ та роль радянської та російської ідентичності у західному сприйнятті “перебудови” 27

Розділ 3. Західне сприйняття ідентичностей у соціалістичному просторі у період “перебудови” (1985–1991) 35

3.1. Національне питання у контексті перебудови у західному дискурсі: образ поневоленої центральної Європи..... 35

3.2. Україна як нація, але не суверенна: несуб’єктне сприйняття та підтримка реформованого СРСР, а не національних рухів 42

Розділ 4. Трансформація дискурсу після розпаду СРСР 47

4.1. Реакція на розпад СРСР трансформація дискурсу 47

ВИСНОВКИ 51

Список використаних джерел 53

ВСТУП

Період перебудови у СРСР став ключовим фактором зміни західного дискурсу щодо центральноєвропейського, східноєвропейського та радянського простору. Прихід Горбачова до влади у 1985 році та початок політики перебудов, яка асоціювалась з демократизацією суспільства та політичного життя в країні разом із лібералізацією економіки, сприймалось у західному дискурсі як «унікальний» момент у взаєминах СРСР та Заходу, який відкриває нові можливості в контексті «перемоги» західної ідеології вільного суспільства над тоталітарним підходом СРСР.

Разом із цим, перед західними суспільними науковцями та політичними діячами постала дилема дискурсу щодо СРСР та Радянського блоку. Великою мірою, Західноєвропейський світ не був підготовлений до різких та швидких змін у СРСР, які принесла Перебудова. Одним з аспектів цієї «непідготовленості» було ставлення до національних питань та питань визначення ідентичності й їх ролі у західному контексті. США та західноєвропейські держави не були готові до виходу військ та впливу СРСР з Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Східної Німеччини, що вже казати про повну дезінтеграцію СРСР як країни.

На цьому тлі постає потреба осмислення того, як саме трансформувалася західний політичний та академічний дискурс щодо простору, який донедавна розглядався крізь призму двополюсного протистояння. Перебудова стала каталізатором переосмислення понять «Схід», «Центр» і «Захід», розмиваючи геополітичні межі, що здавалися незмінними. У центрі уваги опинились питання посттоталітарної трансформації, національного відродження, ролі громадянського суспільства, а також перспектив нової європейської архітектури безпеки.

Таким чином, перебудова спричинила не лише внутрішні зміни в СРСР, а й стала важливим викликом для західного мислення, змусивши його

адаптуватися до нових реалій і переглянути усталені уявлення про ідеологічні, культурні та політичні кордони Європи.

Актуальність: Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 році, а особливо після початку російсько-української війни, посилюється увага до української ідентичності в політичному та академічному західному дискурсі.

Водночас після агресії Російської Федерації проти України у 2014 році спостерігається поступовий відхід від усталеного сприйняття Української нації як частини радянського чи російського простору, натомість закріплюється сприйняття її як складової загальноєвропейської ідентичності та відокремленої від російського контексту.

Таке сприйняття, однак, не було закріплене до розпаду СРСР у так званий період “перебудови” та одразу після здобуття Україною незалежності. Політичні діячі Західної Європи та США були готові “поступитись” визнанням рівноправності української, російської та радянської ідентичності заради врегулювання міжнародних відносин із Радянським Союзом або Російською Федерацією.

У зв’язку з цим актуалізується потреба у дослідженні особливостей формування та репрезентації української ідентичності в західному контексті, особливо на тлі її співіснування та протиставлення радянській і російській ідентичностям.

Обрана тема охоплює період “перебудови” в СРСР — часу, який був ключовим для трансформації політичного образу Радянського Союзу у західному сприйнятті та передував, великою мірою, раптовому розпаду країни.

Перебудова часто інтерпретується в західному дискурсі як спроба демократизації радянської системи. Саме в цей період формується нова оптика сприйняття ідентичностей республік у складі СРСР. У цьому контексті постає важливе питання — як Захід інтерпретував і

розмежовував українську, російську та радянську ідентичності напередодні розпаду СРСР.

Об'єкт дослідження – західний дискурс щодо української, радянської та російської ідентичностей.

Предмет дослідження – поняття, образ західного дискурсу, його зміни та порівняння.

Метою дослідження є виокремити західноєвропейське уявлення про Україну, її роль у процесі перебудови і дезінтеграції радянського простору, прослідкувати готовність Заходу до прийняття України як рівноправного партнера у період другої половини 1980-х – початку 1990-х років.

Завдання:

- **Розкрити поняття ідентичності у конструктивіському дискурс-аналізі** — визначити основні засади «іншування» та теоретико-методологічну базу дослідження.

- **Реконструювати ключові наративи західного дискурсу про СРСР в період перебудови:** проаналізувати академічні публікації, політичні доповіді, аналітичні звіти та матеріали провідних медіа США і Західної Європи 1985-1991 рр.

- **Виявити механізми розмежування та накладання ідентичностей:** простежити, яким чином західні актори одночасно вживали або протиставляли поняття «український», «радянський» і «російський» у контексті внутрішньосоюзних трансформацій та зовнішньої політики СРСР.

- **Визначити роль Центральної Європи** та проаналізувати позицію України у центральноєвропейській концепції.

- **Оцінити ступінь «готовності» західних еліт прийняти Україну як окремого актора напередодні й одразу після проголошення незалежності,** зокрема у питаннях безпеки, економіки та культурної співпраці.

Методологічна основа дипломного дослідження спирається на конструктивістське розуміння ідентичності як результату дискурсивного означування, а не як наперед заданої сутності. Вихідним теоретичним каркасом слугує постструктуралістський дискурс-аналіз, розроблений у працях Івера Б. Ноймана, Роджера Брюбейкера, Ернесто Лаклау та Шанталь Муфф: ідентичність розглядається як тимчасова стабілізація смислів, що виникає через боротьбу за гегемонію в політичному й експертному мовленні. У цій рамці українські, російські та радянські «ідентичності» постають не як «реальні» спільноти, а як дискурсивні фігури, що виконують ідеологічні функції в західноєвропейському публічному просторі кінця холодної війни. Ключовими для аналізу є поняття «othering» (іншування) та «антагонізм», які дозволяють простежити, як Захід конструював межу між «Європою» й «радянським простором» через опозиції демократія/тоталітаризм, національне/імперське, модерне/застійне.

Емпіричну базу становлять тексти 1985–1991 рр.: статті західних політологів, істориків і політиків. Матеріали великих газет і журналів, а також монографії та коментарі провідних радянологів – Річарда Пайпса, Збігнева Бжезинського та Стівена Коена. Всі джерела читаються не як носії «фактів», а як практики виробництва смислів, що формували образи «українського», «російського» та «радянського» суб'єкта.

Ідентичність при цьому операціоналізується як дискурсивний ефект, що набуває вираження у конкретних мовних актах і знакових практиках; західноєвропейський дискурс визначається як сукупність публічних інтелектуальних і медійних текстів, створених у країнах Західної Європи та США; часові рамки 1985–1991 рр. охоплюють фазу ранньої перебудови, поступову кризу радянської інтегральної ідентичності та появу альтернативних – національних і пострадянських – смислів. Такий підхід не лише фіксує, як Захід «бачив» Україну, Росію й СРСР, а й показує, як саме ці уявлення впливали на формування зовнішньополітичних стратегій та легітимізували подальше переформатування геополітичного простору Центральної Європи.

Джерельну основу дослідження становить корпус академічних, публіцистичних та аналітичних текстів, створених у країнах Західної Європи та США в період 1985–1991 років на тему Радянського Союзу. Зокрема публікацій у західних виданнях: *Foreign Affairs*, *Commentary* та інших.

Стан дослідження проблеми: У фахових колах Заходу домінували «росієцентричні» підходи. Провідні радянологи (Р. Соні, Н. Каррер д'Анкосс, М. Бейсінджер) переважно аналізували перебудову крізь призму боротьби центр-периферія, рідко виокремлюючи український вимір.

Розділ 1. Дискурсивний підхід до визначення понять та образу колективної ідентичності.

1.1. Виникнення, еволюція і класифікація напрямків дискурс-аналізу як теорії і методу

Розглянемо дві класифікації напрямків дискурс-аналізу, що розкривають генезу та еволюцію його як теорії і міждисциплінарного методу: перша належить Я. Торфінгу, друга - М. Йоргансен та Л. Філіпс. В якості головного критерію розрізнення різних поколінь дискурс-аналізу (тут підключається ще генетичний підхід) Торфінг застосовує ступінь широти розуміння дискурсу: від тексту й його структури (вузько-лінгвістичний підхід) до постструктуралістського розуміння дискурсу як способу конструювання світу [25]. У відповідності до того, якою мірою різні інтерпретації дискурсу виходять за межі лінгвістичного підходу і наближаються до широкого його розуміння як способу конструювання реальності Торфінг виокремлює три покоління теорій дискурсу. За Торфінгом, теорія дискурсу виникає у кінці 70-х роках в якості відповіді на кризу неомарксизму, що втрачав свої позиції в умовах зростання інтересу до ідеологій неолібералізму і неоконсерватизму, а також як стратегії критики започаткованої Ф. де Сосюром структуралістської концепції мови, яка трактувала мову як замкнену систему.

Згідно автору, найбільш плідним напрямком теорії дискурсу є постструктуралізм (до якого належить і його концепція), що здійснила суттєвий вплив на соціальні і політичні науки, сприяла критичному оновленню їх методології.

Концепції дискурсу першого покоління трактують дискурс вузько-лінгвістично, визначаючи його як текстову одиницю розмовного і письмового тексту і аналізуючи розмовні особливості індивідуальних авторів або груп населення. Це, насамперед, соціолінгвістика, що розкриває залежність «словника» особистості або групи людей від їх соціально-економічного і

політичного статусу (В.Лабов, Д. Хаймс, У. Уїтні) і дискурсивна психологія, яка вважає дискурс не відображенням світу у психіці людини, навпаки складений із слів дискурс конструює світ, а психіка має комунікативну природу (Дж. Поттер, М. Уезерел). На думку Я. Торфінга, перше покоління теорій дискурсу не пов'язала аналіз дискурсу з аналізом політики і не розкрила дискурсивні практики як механізми влади.

Друге покоління теорій дискурсу інтерпретує дискурс набагато ширше, не обмежуючи його розмовною і писемною мовою. Дискурсивні практики розглядаються як способи конструювання значень соціального світу і соціальних ідентичностей людей. До нього належить широке коло досліджень, поєднаних під назвою «критичний дискурс-аналіз (КДА).

Розробником цього напрямку дискурс-аналізу вважається Норман Феркло, який під впливом М. Фуко розглядає дискурс як один із засобів володарювання, встановлення субординації між соціальними акторами. Дискурс в КДА розглядається як сукупність соціальних практик, що опосередковані мовною (включаючи іміджи і жести) комунікацією [11].

Класи, соціальні, національні і етнічні спільноти продукують ідеологічні дискурси з метою встановлення і утримання своєї гегемонії у розумінні існуючого і належного соціального порядку. Тим самим дискурсивні практики не тільки відтворюють, але і змінюють соціальний порядок. Разом з тим, за Торфінгом, КДА не роз'яснює, яким чином співвідносяться між собою дискурсивні і соціальні практики. Такий підхід зводить дискурсивні практики до лінгвістичного опосередкування економічних, соціальних та політичних відносин і подій, що залежать від існуючих суспільних інститутів: виробництва, ринку, сім'ї, політичного устрою. Тому критичні концепції дискурсу відступають від позиції М. Фуко, який вважав, що всі соціальні практики мають дискурсивний характер. Саме останній вводить поняття дискурсивної формації, що не є тільки сукупністю висловлювань стосовно чогось, бо самі дискурси встановлюють свої об'єкти (про що йдеться) і суб'єкти дискурсу (хто має право

говорити про ці об'єкти), а також правила взаємозв'язку висловлювань, які відмінні у різних дискурсах (літературному чи правовому, коментарі або ідеологічному маніфесті).

Третє покоління теорій дискурсу представлено постструктуралізмом як соціальним конструктивізмом, що вважає всі соціальні практики дискурсивними (як сказав Ж. Дерріда, «Все є дискурс») [13]. В якості теоретичних джерел такого підходу виступають доробки А. Грамши з його ідеєю гегемонії як ідеології, що перетворилася на очевидне бачення світу, Л. Альтюссера, який формування ідентичності суб'єкту пояснює інтерпеляцією, тобто зверненням, запитом соціальних інститутів до індивіда, концепції М. Фуко, Ж. Лакана, Р. Барта. З позиції постструктуралізму дискурси виступають як соціальні практики, які конструюють, відтворюють і змінюють значення і смисли, які дозволяють діяти. Політика розуміється в якості продукування значень і смислів соціальної реальності, які мотивують політичну дію і політичну боротьбу за панування певних значень.

М. Йоргансен і Л. Філіпс розробили класифікацію напрямків дискурс-аналізу на основі такого змістовного критерію: співвідношення дискурсивних і соціальних практик. Її можна представити на шкалі, крайніми полюсами якої будуть марксизм і соціальний конструктивізм, а середню позицію займають КДА і дискурсивна психологія [13].

Напрямки дискурс-аналізу за М. Йоргансен і Л. Філіпс

Соціальний конструктивізм

Критичний дискурс-аналіз

Марксизм

(Н. Феркло)

Е. Лаклау і Ш. Муфф , Я. Торфінг

Дискурсивна психологія

Л. Альтюссер

З марксистської позиції всі дискурси (хоча у марксизмі такого поняття немає) є відображенням соціального і природнього світу. Адекватне реальності відображення світу постає істиною (наука), а спотворене відтворення реальності є хибою (ідеологія). На протилежність марксизму соціальний конструктивізм стоїть на позиції, що істинність і хибність встановлюється самим дискурсом [9]. Кожний конкретно-історичний дискурс, за М. Фуко, встановлює свій «режим істини», тобто свій критерій істинності (і, відповідно, хиби). Так для античної філософії і математики (коли не існувала ще експериментальна наука) істина досягається розумовим спогляданням, а вже починаючи з Ф. Бекона, істинним є те знання, що дає змогу досягти благополуччя, вирвати таїни у природи за рахунок правильного методу і поставити їх на службу людям («Знання – сила»), а у позитивізмі істинним визнається тільки те знання, яке підтверджено фактами і втілюється у технології для підвищення ефективності виробництва.

Оскільки дискурс створює свої об'єкти дослідження («тіло» у науковому дискурсі), то з цієї конструктивістської позиції не можна говорити «дискурс про...», бо дискурси нічого не відображають, а, навпаки конструюють уявлення і розуміння різних об'єктів. Це не означає, що конструктивістська версія дискурс-аналізу не визнає реального існування природних і соціальних речей (інститутів тобто установ, що регулюють на основі певних норм відносини і дії людей). Соціальні конструктивісти визнають об'єктивне, тобто не залежне від індивіда, насамперед, його свідомості) існування природних речей і суспільних інститутів [14]. Але мова йде про те, що засвоєння цих природних речей та суспільних інститутів індивідом можливий тільки через їх значення, яке формується у дискурсах. Значення, наприклад, зіркового неба, каміння, сім'ї, держави, нації є відмінними у залежності від конкретно-історичного та географічного простору. Наприклад, сприйняття простору і часу відмінні у європейській історії: космос як скінчений і час як циклічний у давньогрецькій

культури відмінний від сприйняття космосу як нескінченного, а часу – як незворотного, в новоєвропейській конкретно-історичній добі.

КДА займає середню позицію за критерієм співвідношення дискурсивних і соціальних практик. Згідно КДА дискурсивні практики виробництва і споживання дискурсів представляють важливу форму соціальних практик, але не всі соціальні практики. Дискурс існує як усне і письмове мовлення, візуальні образи і жести. Вони представляють собою форми соціальної практики, які конституюють значення соціального світу, соціальні ідентичності (соціальну структуру суспільства) і одночасно конституюються в інших соціальних практиках (інститутах). Так, ЗМІ беруть участь у створенні нових форм політики, однак одночасно відчують і відображають вплив недискурсивних практик, як то: економічних відносин, політичної системи і структури самих ЗМІ (поле ЗМІ, за П. Бурдьє, має свої правила і ступінь автономності).

Конструктивістський дискурс-аналіз Е.Лакло і Ш. Муфф

Дискурс є відкритою системою значень певної вузлової точки дискурсу (nodal point), що займає центральне і привілейоване місце у дискурсі, бо всі інші знаки розкривають її зміст. Такими є будь-які точки, наприклад, «тіло», «свобода», «демократія», «влада» тощо. Вузлові точки є порожніми, бо самі себе вони не визначають, а набувають значення через інші точки (значення). Створення дискурсу автори називають артикуляцією, яка полягає в тому, що елементи області дискурсу (нашої мови, значень природньої або формалізованої мови) перетворюються на моменти дискурсу.

Моменти дискурсу завжди неповно визначають вузлову точку, тому система дискурсу є одночасно обмежуючою стосовно значень вузлової точки і відкритою до змін, які відбуваються шляхом залучення нових елементів мови до визначення вузлової точки. Остання також є плинним знаком, таким, що плаває (floating point), бо належить різним дискурсам, що борються за визначення однієї ж вузлової точки, наприклад, протистояння християнського дискурсу «тіла» і

медичного його визначення, або боротьба різних концепцій демократії за визначення цього феномену [11].

Тут вступає на сцену тема «антагонізм і гегемонія дискурсів». За що ж відбувається боротьба дискурсів? По-перше, за визначення ключових (насамперед, колективних) ідентичностей, соціальної структури суспільства, чи є вона соціально-класовою чи національно-етнічною, яка структура переважить (ми французи в першу чергу, а потім вже селяни, пролетарії, рантьє, фінансові і промислові магнати або навпаки) залежить від того, який дискурс французької ідентичності переможе. Групові ідентичності конструюються не за правилами формальної логіки або граматики, а за рахунок ланцюгів еквівалентності, які скорочують можливості більш повної класифікації і стирають відмінності і протиріччя всередині певних груп. Наприклад, чорні у Великобританії - це ямайці, таксисти-пакістанці, жінки-бєбісітери. Під ніякі логічні правила класифікації і граматиці однорідних членів речення ця логіка еквівалентності не підпадає.

Певний дискурс перемагає тоді, коли «осідає» в якості очевидного, непроблематизованого сприйняття світу, яке Е. Лакло і Ш. Муфф називають міфом, що утворюється внаслідок «організації суспільної згоди» (А. Грамши). Міф стосується очевидної соціальної структури колективних ідентичностей, що представляє собою уявлення про розташування колективних ідентичностей в середині держави (національна держава), так і у світовому просторі (Захід – Схід, Європа – Азія). Міфічний простір є завжди якісним: європейськість сприймається як знак вищої якості або осередок безпроблемного життя і демократії, а ось азіатчина – навпаки, як політично нестабільна, диктаторська і небезпечна зона. В історичному дискурсі простір постає діахронічним в якості певних зав'язків різних етапів еволюції – від витоків до сучасних форм («схема історії») будь-яких явищ (цивілізацій, епох, особистостей, науки, техніки тощо).

Політика постає у конструктивізмі як артикуляція (створення) певних значень суспільної реальності, їх відтворення і змін у процесі антагонізму різних

дискурсів та їх перетворення на пануючий дискурс. Критика існуючої політики полягає як раз у тому, щоб довести не очевидність, а штучність і конкретно-історичність дискурсу-гегемонії і тим самим підважити його претензії на істинність і панування.

Критичний дискурс-аналіз Н.Ферклоу

Поняття дискурсу вживається і позначається Н. Ферклоу у трьох вимірах: абстрактному, як використання мови у соціальній сфері; як різновид мови і мовлення залежно від сфери його застосування (політичний, науковий, історичний, мас-медійний дискурси тощо) і у найбільш конкретному і важливому аспекті – як мова і мовлення з певної ідеологічної позиції (марксистський, феміністський, ліберальний дискурси тощо). Дискурси беруть участь (як і соціальні інститути) у конструюванні соціальних ідентичностей, соціальних відносин (соціальної структури), соціальних знань і значень соціальних феноменів.

Однак дискурси не тільки конструюють соціальну реальність, але й конструюються соціальною реальністю. Сім'я як соціальний інститут формується дискурсивними практиками, але має певні правила поведінки і поділ гендерних ролей, які стають звичайними і усталеними (випадають у традицію), що впливають на відтворення певного традиційного способу життя, що може протистояти новим формам сімейних відносин і поділу гендерних ролей.

Н. Ферклоу виокремлює такі характеристики дискурсу, як жанр дискурсу і порядок дискурсу. Жанр дискурсу позначається як застосування дискурсивних практик у певній сфері суспільного життя (історичний, науковий, мас-медійний дискурси), або особливе застосування мови і мовлення у певній соціальній сфері (жанри інтерв'ю, новин, ток-шоу у медійному дискурсі). **Порядок дискурсу** створює і створюється поділом влади, що є нерівномірним і несправедливим. Порядок дискурсу завжди постає у формі нерівного поділу влади, субординації суб'єктів дискурсу, тобто характеризується відносинами панування і підкорення

у стосунках різних ідентичностей і проявляється у формі інтердискурсивного контролю (того, хто задає теми для діалогу і веде дискусію над тим, хто відповідає). Ідеологічні дискурси завжди відстоюють право певних груп людей (ключових ідентичностей у формі владноможців, політиків, пролетаріату, партії, лідерів тощо) на панування у створенні «істинного», легітимного бачення соціальної реальності, її минулого, теперішнього і майбутнього. Ідеологічні дискурси сприяють нерівному поділу влади у суспільстві. Тому критика ідеологічних дискурсів полягає у розкритті їх впливу на нерівний розподіл владних повноважень шляхом аналізу порядку дискурсу. У алгоритмі дискурс-аналізу немає спеціальної опції «порядок дискурсу» тому, що останній присутній у кожній опції: у вузловій точці, моментах дискурсу, розкритті ключових ідентичностей, інтердискурсивності й міфі у формі панування певних тем і значень соціальної реальності, одних колективних ідентичностей над іншими, гегемонії певних ідеологічних дискурсів і певного синхронічного і діахронічного простору.

1.2. Конструктивізм як методологія дослідження міжнародних відносин міжнародної політики

У цій роботі поняття дискурсу трактується у постструктуралістсько-конструктивістському ключі: соціальний світ не віддзеркалюється в мові, а «збирається» у ній щоразу, коли політики, журналісти чи науковці говорять про «українське», «російське» або «радянське». Уявна сталість цих означників— лише результат їхньої багаторазової артикуляції в певних контекстах влади та знання. Відповідно, запитання, на яке відповідає дослідження, формулюється як «як саме та за яких умов західноєвропейські актори надавали смислу цим означникам у 1985-1991 рр.?»), а не «що вони означали насправді».

Для розкриття теми застосовуються також підходи І. Ноймана та Р. Брубейкера до розуміння ідентичності держав та країн та її впливу на

міжнародні стосунки. Важливий доробок у розробленні цієї теми робить норвежський дослідник І. Нойман, який розкриває діалектику Self/Other як інструмент конструювання міжнародних відносин. Не тільки індивідуальна ідентичність, але й колективна ідентичність формуються через співвідношення Я/Інший та Ми/Вони. Конструкції особливо колективних ідентичностей виникають та еволюціонують через різні дискурси, серед яких: історичний, науковий, правовий, політичний, навіть літературний і ширше, - мистецький. Саме у дискурсах образ «Ми» постійно конструюються і реконструюються через уявлення про «Вони» і навпаки.

Така діалектика формування колективних ідентичностей починається вже у давніх греків через позиціювання себе як цивілізованих народів на противагу варварам, деспотіям тощо. Під час середньовіччя у європейському політичному просторі, поділеного на монархії, королівства, імперії, європейська ідентичність і ціннісна солідарність забезпечується християнством, христовими походами і боротьбою із невірними. Формування національних держав, насамперед, у західній Європі на перше місце поставило національну ідентичність, що перемагає соціально-класову ідентифікацію. Це не означає, що всі конкретно-історичні дискурси ідентичності уходять у минуле, мова іде про ієрархію різних колективних ідентичностей та зміну їх маркерів. Якщо у своїй роботі «Застосування «іншого» у міжнародних відносинах» І. Нойман вважає, що великими «Іншими» (у тому числі і в сенсі ворогів) для формування європейської ідентичності були Росія і Туреччина, і вони виступали «недоєвропою», а Україна вважалася складовою радянського або російського простору, то сьогодні Україну вже не можна трактувати як «недоєвропу», бо європейська складова і вектор ідентичності суттєво зміцнилися.

Для аналізу питання ідентичності держав і її впливу на міжнародні відносини важливим також є підхід Роджера Брюбейкера, який розглядає ідентичність як складне соціальне явище, яке не є статичним або природженим, а, навпаки, динамічним і процесуальним. Він підходить до ідентичності як до

конструкції, що формується в конкретних історичних, соціальних та політичних контекстах, і наголошує на її множинності та мінливості.

Для Брюбейкера ідентичність — це перш за все **процес**, а не фіксована сутність. Вона не існує незалежно від взаємодій між людьми, а постійно формується через суспільні відносини, дискурси та політичні практики. Цей процес включає як самоусвідомлення людиною своєї належності до певної групи, так і зовнішнє визнання або навпаки — маркування з боку інших. Тобто ідентичність виникає у момент, коли індивід чи група усвідомлюють себе як "ми", у відмінності від "інших".

Брюбейкер гостро критикує **сутнісні підходи до ідентичності**, які вважають її природженою, незмінною характеристикою, закріпленою генетикою, культурою або кров'ю. Він вважає, що такі підходи надто спрощують і маскують реальну динаміку соціальних процесів, в яких ідентичність є політичним і стратегічним ресурсом. Наприклад, етнічність чи національна ідентичність часто використовуються політичними акторами для мобілізації підтримки, легітимації вимог або поділу суспільства.

Ідентичність за Брюбейкером — це також **політична категорія**. Вона формується і використовується в політичних процесах як інструмент боротьби за владу, права та ресурси. Ідентичність часто конструюється через протиставлення "ми" і "вони", що може слугувати основою для солідарності, але водночас і для конфліктів. Важливо, що цей процес не є механічним: люди та групи активно вибирають, трансформують і пересмислюють свої ідентичності залежно від політичної ситуації.

Брюбейкер наголошує на **перформативному характері ідентичності** — тобто ідентичність "робиться", "виконується" в поведінці, мовленні, культурних практиках, а не просто "є". Це означає, що ідентичність може змінюватися в часі і просторі, реагуючи на нові виклики, події чи дискурси.

Підсумовуючи, концепція ідентичності за Роджером Брюбейкером розглядає її як:

- Динамічний і контекстуальний процес формування належності;
- Результат взаємодії між самоусвідомленням та зовнішнім розпізнаванням;
- Соціальну і політичну конструкцію, яка є ресурсом у боротьбі за права і визнання;
- Щось, що не закріплене природою чи культурою, а постійно перебуває у процесі реконструкції та трансформації.

Розділ 2. Поняття і образ “Перебудови” у західно-європейському дискурсі

2.1. Західно-європейське сприйняття “перебудови” як унікального моменту в історії

Поняття «західно-європейського сприйняття» вживається у роботі у ціннісному, а не у географічному сенсі. У цьому підрозділі розкриваються різні підходи західних науковців до осмислення перебудови у СРСР у сфері суспільних і гуманітарних наук, предметом вивчення яких був Радянський Союз або Росія. Треба відмітити, що у західно-європейському дискурсі російська і радянська ідентичності з моменту створення СРСР у 1921 році, до моменту його розпаду у 1991 році були суміжними, якщо не тотожними термінами. У створенні загальних наративів щодо СРСР, його, насамперед, політичної історії і сучасного стану політики наукова спільнота часто відігравала інструментальну функцію, продукуючі аналізи політики СРСР, які застосовувалися для визначення стратегій національної і міжнародної політики стосовно СРСР і підконтрольних йому держав соціалістичного табору і країн третього світу. Ця роль науковців посилюється під час холодної війни, що проявилася у створенні «soviet studies», так званої «радянології». Звичайно, що найбільший розвиток радянологія отримала у США як лідера західної частини тодішнього біполярного світу.

За 1940-ві та 1950-ті роки «радянологія» проходить шлях від децентралізованих вивчень в межах соціальних або навіть гуманітарних наук розвідок стосовно СРСР, до організованої системи досліджень, що впливає на рішення президентів США, їхні представники працюють у Державному департаменті США та у Центральному розвідувальному управлінні. Найвпливовішими академічними науковцями у секторі «радянології» були: Джордж Кеннон, Філіп Мослі, Збігнев Бжезинський, Річард Пайпс, Маршал Шульман, Стівен Коен. Праці цих науковців напряду впливали на американський дискурс та значною мірою формували зовнішню політику в США (David Engerman, 2009).

Таким чином, можна стверджувати, що до 1980-х років вивчення Радянського Союзу, його політики та міжнародних тенденцій у контексті холодної війни мали не виключно академічну цінність, але напряду впливали на прийняття політичних рішень та великою мірою формували дискурс країн заходу, в першу чергу США, щодо Радянського Союзу. При цьому, однак, як писав Девід Енгерман, радянологи зазвичай були модеруючою силою у зовнішній політиці США, приглушуючи голоси ідеологічно-заангажованих експертів, пропонуючи натомість суспільно-дослідницький підхід до вивчення СРСР, його можливостей, настроїв всередині соціалістичного табору. Наприкінці 1970-х років у академічній спільноті США існувало два підходи до сприйняття СРСР:

Перший наголошував на тоталітарній сутності Радянського союзу з ідеологічної та структурної точки зору. При цьому, коріння такого режиму настільки переплетені із ідеологією, що не дозволяють системі демократизуватись самій по собі. Таку думку розвинув Річард Пайпс [12], радянолог, який був радником з питань Радянського Союзу у адміністрації Рональда Рейгана та меншою мірою, Збігнєв Бжезинський [13], який займав посаду державного радника з безпеки у адміністрації президента США Джиммі Картера, а також посади у зовнішній та безпековій політиці за адміністрації Рональда Рейгана.

Пайпс вважав, що Радянський Союз є **прямим продовженням автократії царської Росії**, лише із новою ідеологічною оболонкою. У його баченні СРСР — це не просто ворожа держава, а **система**, побудована на насильстві, централізованому контролі та ідеологічному фанатизмі. Пайпс також наполягав, що природа СРСР є експансіоністською і вона напряду, а не опосередковано загрожує західним цінностям. Він критикував політику розрядки щодо СРСР, яку США проводили у 1970-х роках, вважаючи поступки режиму, який за своєю природою не здатен до внутрішніх реформ, наївними:

«Всі ці дії (поступки СРСР) допомагають комуністичній еліті відтермінувати неминуче; всі заохочують її зберігати недоторканим режим, який штовхає країну до постійної агресії» [14].

Бжезинський виказував більш геополітично виважену лінію у загально жорсткому дискурсі. Він розглядав СРСР передусім як ідеологічного супротивника, компроміси з яким не можуть привести до зміни його сутності, і наголошував, що демократичні цінності, права людини та інформаційна відкритість становлять внутрішню загрозу для радянського ладу. Бжезинський активно підтримував застосування "м'якої сили", зокрема допомогу опозиційним рухам у країнах соціалістичного табору, як засіб підриву радянської гегемонії в Центрально-Східній Європі. Політику розрядки він розглядав не як шлях до тривалої співпраці, а як інструмент для досягнення тактичних переваг у протистоянні зі СРСР.

Варто також згадати Джейн Кікпатрік, послиню США в ООН у 1981-1985 роках та радницю президента Рейгана. Хоча Кікпатрік складно назвати представником академічної радянології, зрештою її концепція відмінності між авторитарними та тоталітарними режимами мала значний вплив на ідеологію адміністрації Рейгана у 1980-х роках. Її ідеї ґрунтувалися на чіткому розрізненні між автократичними та тоталітарними режимами, що стало основою її підходу до аналізу та політики щодо Радянського Союзу. Найвідоміший її теоретичний внесок втілено у статті "**Dictatorships and Double Standards**" (1979), де авторка подібно до Пайпса описує СРСР як природно тоталітарний режим, що прагне до експансії за своєю сутністю.

Другий підхід до аналізу СРСР був ревізійським, він подавав критиці усталений жорсткий підхід та безальтернативність протистояння з СРСР. Цієї думки дотримувався Стівен Коен, один із провідних ревізійських дослідників радянської історії. У своїй праці *Rethinking the Soviet Experience* (1985) стверджував, що СРСР не є монофункціональною тоталітарною структурою, нездатною до зміни. Натомість, він наполягав на існуванні внутрішньої політичної багатозначності та наявності реформістських тенденцій, що у різні історичні моменти могли змінити хід радянської еволюції. У цьому контексті Коен вважав, що американська політика повинна передусім

створювати зовнішні умови, які би сприяли емансипації таких реформістських сил усередині СРСР. З цієї перспективи стратегія тиску й конфронтації — характерна для тодішньої адміністрації Рейгана — лише консолідувала консервативні кола в радянському керівництві, водночас підриваючи довіру до Заходу серед потенційних внутрішніх реформаторів. Коен також піддавав критиці підхід, згідно з яким СРСР був єдиним винуватцем Холодної війни, вважаючи, що американська зовнішня політика — зокрема, під час раннього етапу конфлікту — також несла часткову відповідальність за ескалацію конфронтації.

Іншим вагомим представником цієї течії був Роберт Такер із концепцією «революції згори», вона є однією з центральних у його інтерпретації природи радянської політичної системи. Концепція становить теоретичний контраргумент до поширених у західній політичній науці моделей «класичної диктатури» або «тоталітаризму», в яких радянська влада сприймалася переважно як механізм репресивного контролю заради самозбереження.

Такер у своїх працях — насамперед у *Stalin as Revolutionary: A Study in History and Personality* (1973) та *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941* (1990) — розвиває ідею, згідно з якою **радянська держава, зокрема за Сталіна, функціонувала не лише як інструмент утримання влади, а як інституційний механізм соціальної трансформації**, реалізований згори, тобто з ініціативи правлячої еліти. Відтак, радянська система постає як **революційний режим**, що здійснює глибоку перебудову економіки, культури, соціальних структур і міжособистісних відносин.

У межах цієї концепції **радянський сталінізм** трактується не як заморожений репресивний апарат, а як **динамічна форма авторитарного модернізаційного проекту**, який використовує примус, ідеологію, централізоване планування й масову мобілізацію для реалізації політичних цілей. Згідно з Такером, унікальність сталінського режиму полягала в тому, що він **переніс революцію**

знизу — тобто повстання мас — у сферу бюрократичної політики, ініціюючи радикальні зміни в суспільстві без участі громадськості або її запиту.

Також варто згадати Олександра Даліна, дослідника радянської соціальної та політичної історії. Він хоча і не був ревізіоністом у повному сенсі, поділяв думку про те, що успішна американська стратегія має спиратися не на тиск, а на розуміння історичних закономірностей радянської еволюції. У своїх виступах і публікаціях у 1970–1980-х роках Далін підкреслював важливість історичного контексту — репресивний характер радянського режиму, на його думку, не був фатальною незмінною константою, а результатом конкретних політичних і соціальних обставин. Далін критично ставився до спрощених схем радянської незмінності й вірив, що структурні зміни — зокрема, модернізація, децентралізація, економічна реформа — можуть бути каталізовані зовнішнім відкриттям.

Коен, Такер і Далін — просували концепцію "критичного діалогу": замість ізоляції чи прямих санкцій, вони виступали за політику взаємного залучення, академічного обміну, культурної дипломатії та точкового співробітництва, що мали б не лише послабити напругу, але й стимулювати внутрішні зміни у самому СРСР.

Спільним у дискурсі обох підходів до вивчення СРСР є розуміння кризового стану Радянського Союзу. Як представники «жорсткого курсу», що лунав спільно із політикою адміністрації Рональда Рейгана, так і представники ревізіоніських кіл усвідомлювали проблеми легітимності СРСР, джерелом яких були як суспільно-політичні перетворення так і економічний застій.

Як зазначав у своїй статті для Foreign Affairs «Can Soviet Union reform» (1984) Річард Пайпс: «СРСР опинився в революційній ситуації в класичному ленінському розумінні: ті, хто нагорі, більше не знають, як правити, а ті, хто внизу, більше не хочуть, щоб ними правили по-старому».

Коен, описуючи стан суспільства СРСР після десталінізації, стверджував, що країна переживає певний вид кирзи ідентичності, яка провокує голос реакціонерів, що виказують ностальгію за стабільними часами Сталіна (Rethinking the Soviet Experience, Stephen Kohen 1985).

«Економічний дефіцит, інфляція, народне пияцтво, зростання кількості розлучень, неслухняні діти, культурне розмаїття, складні міжнаціональні переговори - все це, здавалося, свідчило про те, що держава більше не може керувати, а тим більше контролювати власне суспільство».

Подібної думки дотримувався також Такера, за його словами, «колективне керівництво» часів Брежнєва, його дороге і тривале нарощування військової допомогло створити «роздуту державу» і «виснажене суспільство» [15].

Разом із тим, образ СРСР в загальному західному наративі на початку 1980-х років як країни, що перебуває у внутрішній кризі тісно межував із уявленням про посилення жорсткості у міжнародній політиці СРСР через вторгнення у Афганістан 1979 року.

Президент США Джимі Картер використовував риторику «зростаючої загрози» СРСР на тлі воєнного вторгнення СРСР до Афганістану. У цьому дискурсі СРСР виступає як держава, яка прагне до колоніальних загарбань, водночас США та їх союзники виступають як захисники стабільності та демократії, цінності, які порушив Радянський Союз. Картер ввів санкції проти СРСР та бойкотував Олімпійські ігри 1980 року як відповідь на агресивні дії СРСР, що мало на меті відділити цивілізовані країни, які поділяють цінності суверенітету інших держав, від країн, що здійснюють агресію та порушують світовий порядок.

«Радянський Союз зробив новий радикальний і агресивний крок. Він використовує свою величезну військову міць проти відносно беззахисної країни. Наслідки радянського вторгнення в Афганістан можуть становити найсерйознішу загрозу миру з часів Другої світової війни» [22].

Наступник Картера, майбутній президент Рональд Рейган зайняв ще більш жорстку позицію, критикуючи підхід Картера як недостатньо жорсткий, водночас риторично погоджуючись із уявленням про «найсерйознішу загрозу миру з часів Другої світової війни». У відповіді на звернення Картера до Конгресу, наведене вище, Рейган зазначив:

«Радянський Союз зробив ставку на те, що пан Картер занадто слабкий, щоб відповісти на його вторгнення в Афганістан. І вони мали рацію. Пан Картер заохочує віру в те, що ця нація (США) не піде на ризик війни, якою б не була провокація. Тим самим він збільшує шанси на ядерну конфронтацію. Настав час, щоб він чітко і ясно пояснив американському народу нашу рішучість у конкретних термінах» [26].

Таким чином, на початку 1980-х років суспільно-політичний наратив Заходу разом із дискурсом політичних еліт та провідних інтелектуалів остаточно закріплюють розкол між радянським соціалістичним табором та західним світом після часткового розмиття цього наративу в результаті закріплення концепції «третього світу» у академічному середовищі Заходу під впливом антиколоніальних рухів, руху контр-культури кінця 1960-х років та невдалої для США В'єтнамської війни [12]. Із початком президентства Рональда Рейгана у 1981 році, наратив про диференціацію світу у межах двох концепцій: тоталітарного соціалістичного табору та вільного Заходу повертається та закріплюється на рівні носіїв влади, підкріплюючись академічними концепціями прихильників «жорсткого підходу до СРСР», зокрема Бжезинського та Пайпса, що напряму впливають на політику адміністрації Рейгана.

Оголошення Михайлом Горбачовим політики перебудови у квітні 1985 року стало важливим моментом у трансформації західного дискурсу щодо СРСР. Західні лідери та інтелектуали поступово реагували на зміну Курсу у СРСР.

Поява Горбачова, оголошення ним політики «перебудови» та «гласності», викликала суттєві зміни у риторичі. Президент США Рональд Рейган, який у

1983 році назвав Радянський Союз «імперією зла», уже після зустрічі з Горбачовим у Женеві в листопаді 1985 року зазначив:

«Я відчув тепло в його обличчі та стилі, не ту холодність, що межує з ненавистю, яку я бачив у більшості інших старших радянських лідерів, яких я зустрічав до того часу».

Це свідчить про зміну особистого сприйняття радянського лідера і, ширше, про відкритість до перегляду образу СРСР у західному уявленні.

Прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер, яка ще у 1984 році заявляла, що «Горбачов — це людина, з якою можна мати справу», після офіційного старту перебудови підтвердила свою підтримку:

«Я вважаю, що він – людина, яка виконує історичну місію, і ми повністю підтримуємо його в здійсненні перебудови».

Тетчер водночас підкреслювала, що успішність економічних змін неможлива без політичної лібералізації, таким чином позиціонуючи гласність як передумову економічної ефективності.

Академічне середовище Заходу також змінюється під впливом нового курсу СРСР. Хоча мало хто серед радянологів очікував на миттєві зміни, табори прихильників жорсткого підходу до СРСР та помірковані ревізіоністи загалом підтримували зміни в СРСР але з різних точок зору.

В той час як Стівен Коен інтерпретував постать нового Генерального секретаря СРСР Михайла Горбачова крізь призму протистояння між прихильниками та противниками реформ. Як зазначає дослідник Енгеман, ще до приходу Горбачова до влади Коен називав його «найперспективнішим кандидатом на роль реформатора в Кремлі». Водночас він застерігав, що саме обіймання посади Генерального секретаря не гарантує початку нової епохи: Горбачову належить спочатку утвердити політичне лідерство та подолати опір «ворогів змін», перш ніж реалізовувати справжню реформістську програму [10].

2.2. Образ та роль радянської та російської ідентичності у західному сприйнятті “перебудови”

У Західноєвропейському дискурсі Радянський Союз напряду ототожнювався з російською ідентичністю. Прикметник «радянський» у описі країни, суспільства співіснував та навіть програвав у популярності вжитку словам «Росія», «російський», «росіяни». У своїх промовах американські президенти та європейські лідери часто заміщали слово «радянський», прикметником «російський», так само для позначення «радянських людей» часто застосовувалось слово «росіяни».

Навіть цитуючи політичний гумор щодо СРСР президент США Рональд Рейган вживав слово Росія на позначення СРСР та радянських громадян.

«Два чоловіки, американець і росіянин, сперечалися. Один сказав: «У моїй країні я можу піти в Білий дім, зайти до кабінету президента, вдарити по столу і сказати: «Пане президенте! Мені не подобається, як ви керуєте цією країною!»». Росіянин сказав: «Я теж так можу!»

«Справді?»

«Так! Я можу поїхати в Кремль, зайти в кабінет генерального секретаря, стукнути по столу і сказати: «Пане секретарю, мені не подобається, як Рейган керує своєю країною!» [8].

Змішування цих термінів не є випадковістю, але продовженням конструювання власної «західної» ідентичності на ґрунті «іншування» «othering», розмежування між Росією (СРСР) та Західним світом.

За концепцією Івера Ноймана, Росія має особливе місце у подубові європейської і, ширше, західної ідентичності. У дослідженнях міжнародних відносин теорія «Іншого» запропонована Івером Б. Нойманом, посідає ключове місце у

поясненні процесів формування національної ідентичності через відмежування від інших акторів. Відповідно до цієї теорії, ідентичність держави не є внутрішньо стабільною категорією, а радше конструюється в діалозі з зовнішнім середовищем, зокрема через створення образу «Іншого» — того, ким ця держава або спільнота не є. Приклад Росії демонструє, як «іншування» відіграє фундаментальну роль у політичній самоідентифікації як самої Росії, так і Заходу.

Упродовж століть Росія функціонувала як «Інший» у європейському політичному та культурному дискурсі. Починаючи з XVIII століття, Західна Європа формувала Росію як протилежність собі — як геополітичного актора позбавленого «цивілізованості», ліберальних свобод і раціонального порядку, водночас маючи значну воєнну та навіть політичну силу, яка здатна порушити європейський порядок та нав'язати свою деспотичну модель. Така уявна опозиція дозволяла Заходу посилювати власну ідентичність як носія модерності, прогресу та демократії. У цьому контексті Росія мислилась як варварська, автократична держава, що забезпечувало символічний поділ світу на «Європу» і «не-Європу».

У XX столітті ця дихотомія була трансформована у чіткий ідеологічний поділ часів Холодної війни. Радянський Союз, ядром якого залишалась Росія, репрезентувався як головна загроза ліберальному світовому порядку, як тоталітарна сутність, що, у спадок від Росії 18-19 століття має експансіоніський характер, водночас набуваючи образ антиколоніальної політичної альтернативи Заходу.

Як зазначає Нойман, одразу після Другої світової війни у Західному дискурсі не існувало консенсусу щодо остаточного протиставлення себе Радянському Союзу. Його розглядали у дискурсі нової системи, яка створює альтернативу класичним західним соціо-культурним відносинам. Великою мірою економічна модель СРСР, форсована індустріалізація та соціальний конструктивізм нового формату суспільства, який практикували у СРСР справляли враження на

західних інтелектуалів, затверджуючи думку про СРСР як про модерну державу на протигагу архаїчним західним моделям.

Жан-Поль Сартр після своєї поїздки до СРСР у інтерв'ю 1954 року (LES IMPRESSIONS DE JEAN-PAUL SARTRE SUR SON VOYAGE EN U.R.S.S.)

згадував:

«Справді, найменше, що можна сказати (про СРСР), це те, що у них – великий народ, який за тридцять років, ціною величезних жертв, здійснив індустріалізацію, розвинув культуру і продовжує свій рух у майбутнє.

Приблизно до 1960, до 1965 року, якщо Франція продовжуватиме стагнацію, середній рівень життя в СРСР буде на 30-40% вищим, ніж у нас. Цілком

зрозуміло, що з суспільством такого типу, яке будується для себе і для всього людства, єдині розумні відносини - це відносини дружби. Яким би шляхом не пішла Франція, щоб подолати застій, надолужити своє промислове відставання, утвердитися як нація, відмінна від тієї, якою вона є сьогодні, яким би не був цей шлях, він не може бути протилежним шляху Радянського Союзу» [23].

Тільки після Угорської революції (1956) та Празької весни (1968) ці уявлення втратили свою популярність, а прихильники СРСР як альтернативної Заходу моделі втратили ідеалістичне уявлення про Радянський Союз. Вже після 1956 року Сартр писав:

«Те, чого вчить нас угорський народ своєю кров'ю, - це повне банкрутство соціалізму як товару, імпортованого з СРСР» [29].

Після кінця 1960 років остаточно побудована дорога до образу протистояння тоталітарної та ліберальної системи у західному дискурсі. Нойман описуючи цей підхід зазначив, що найпоширенішою концепцією сприйняття СРСР на Заході було уявлення про: «Азійську або варварську політичну силу, яка скористалася

можливістю, наданою Другою світовою війною, щоб вторгнутися в Європу військовими засобами».

Образ «Іншого» набув чітких рис — тоталітаризм, експансіонізм, антидемократизм. У відповідь на цей образ Захід зміцнював власну ідентичність як захисника свободи, прав людини та ринкової економіки. У цьому сенсі конфлікт був не лише геополітичним, а й онтологічним — пов'язаним із самовизначенням держав через заперечення інакшості іншої сторони.

У рамках конструктивістського дискурс-аналізу, спираючись на концептуальні підходи Івера Ноймана, Роджерса Брюбейкера та Ернесто Лаклау, можна виділити два домінантних дискурсивних конструкти радянської ідентичності: образ Радянського Союзу як рівноправного суб'єкта міжнародного порядку, здатного до реформ, та образ системи, приреченої на розпад під вагою власних суперечностей. Обидва ці образи формувалися через західну оптику і відігравали ключову роль у концептуалізації не лише «перебудови», а й радянської та пострадянської ідентичності в цілому.

Образ реформаторської, рівноправної системи Певна частина західних радянологів, зокрема згадані Стівен Коен, Олександр Далін і Роберт Такер, розглядали "перебудову" як автентичну спробу радянської та російської політичної традиції подолати авторитарні риси й еволюціонувати в напрямку демократичних форм. У працях Коена, зокрема, простежується наполягання на тому, що у радянському — а точніше, російському — політичному досвіді завжди існували ліберальні, гуманістичні імпульси, які попри репресивний контекст зберігалися у вигляді альтернативного бачення розвитку. Він вважав, що "перебудова" була проявом істинного прагнення Росії до демократії, глибоко вкоріненого в частині її інтелектуальної традиції, яка бере початок ще від декабристів, народників та навіть деяких представників російської інтелігенції початку ХХ століття.

Коен вказував, що Горбачов представляв не випадкову аномалію, а спадкоємця цього "альтернативного канону", який унікально поєднав соціалістичну риторичку з прагненням до політичного плюралізму, публічної дискусії та правової держави. У такому дискурсі російська ідентичність набувала риси відкритості, саморефлексії й потенційної сумісності із західною модерністю, що загалом було ревізійною ідеєю.

Олександр Далін також наголошував на тому, що перебудова є внутрішньо вмотивованим процесом. Його аналітика підкреслює, що радянська ідентичність у пізньому СРСР не була жорстко ідеологізованою та замкнутою; навпаки, вона почала відкриватися для нових смислів, у яких російська культурна самосвідомість — включаючи традиції літератури, філософії, християнства — почала відігравати важливу роль у процесах демократизації.

Роберт Такер, хоча й не ідеалізував радянський режим, бачив у перебудові спробу інтегрувати модернізаційні імпульси у політичну практику без повного руйнування системи. Він пов'язував цей процес із трансформацією самої радянської суб'єктності, в якій ідентичність більше не базувалася виключно на ідеологічній винятковості чи конфронтації із Заходом, а починала шукати можливості для партнерства та визнання. У цьому дискурсі радянська ідентичність набувала ознак політичної суб'єктності, відкритої до участі у спільному, "незахідному" варіанті модернізації.

На противагу цьому стоїть інтерпретація **образу системи, що розпадається під своєю вагою**, домінуюча серед таких радянологів, як Річард Пайпс, Збігнев Бжезинський та інших представників "жорсткої" школи аналітиків. У цій парадигмі як радянська, так і російська ідентичності розглядалися як генетично несумісні з ліберальною демократією. Пайпс, зокрема, підкреслював безперервність між царською автократією та радянським тоталітаризмом, вважаючи, що ідентичність Росії формувалася в умовах деспотизму, відсутності правової держави, приватної власності та традицій громадянського суспільства.

За його логікою, радянська система не лише не могла реформуватися — вона не мала внутрішніх передумов для демократизації, оскільки несла в собі “онтологічну несумісність” із ліберальними цінностями.

Це особливо прослідковується у сприйнятті Пайпсом Росії. До прикладу, він чітко розмежовував західну й російську ідентичність, спираючись на поширення Просвітництва. Пайпс називав Росію «першою незнахідною країною, що зазнала його революційного впливу», описуючи демократичну опозицію всередині Росії крізь історію, він зазначав, що інтелектуальне дисидентство було закріплене в там з часів Петра Першого через системне пригнічення гуманітарних та суспільних наук російською та відповідно, радянською владою.

«По суті, російська монархія вчила свій вищий клас мислити, і в той же час водночас накладала суворі обмеження на те, як це мислення можна було застосувати. Патерналістський режим, який керував Росією до жовтня 1905 року, забороняв своїм громадянам, серед яких були всесвітньо відомі серед яких були всесвітньо відомі письменники та науковці, піднімати публічно найелементарніші питання».

Бжезинський розглядав “перебудову” як симптом глибокої кризи системи, а не як реформу в справжньому сенсі. На його думку, СРСР було приречено на занепад, оскільки система вже вичерпала свої функціональні ресурси: економічні, ідеологічні, соціальні. Радянська ідентичність у його дискурсі постає як ригідна конструкція, побудована на штучній мобілізації та репресивній централізації, позбавлена автентичного культурного чи інституційного ядра, здатного на оновлення.

У такому баченні російська ідентичність розглядалась як “негативна” — не просто відмінна від західної, а по суті ворожа до її цінностей. Це сформувало уявлення про Росію як “іншого” в європейському політичному порядку — іншого, що потребує контролю, а не включення. Через цю призму “перебудова” виглядала не як реальний крок до модернізації, а як тимчасовий етап розкладу.

Дискурсивна динаміка і зміна уявлень. У межах дискурс-теорії Лаклау "перебудова" виступає як "порожній означник", навколо якого відбувалася боротьба між різними проектами ідентичності. У першому — реформістському — дискурсі радянська та російська ідентичності репрезентуються як потенційні учасники глобального діалогу, здатні на внутрішнє оновлення. У другому — кризовому — ці ідентичності редукуються до історичної патології, що підлягає радше подоланню, аніж визнанню.

За Івером Нойманом, зовнішня політична ідентичність формувалася у процесі "інсценізації" іншості — Захід визначав себе через опозицію до Радянського Союзу. Але "перебудова" поставила під сумнів цю дихотомію. Якщо радянська система здатна до реформ, то її "інакшість" втрачає абсолютний характер. Саме тому західні інтелектуали були змушені переосмислювати як радянську, так і російську ідентичності — не як "інший світ", а як можливого партнера, що володіє власною легітимною логікою розвитку.

Брюбейкерова ідея "групових конструкцій" дає змогу побачити, як західні інтелектуали намагались не лише описати, а й створити певні уявлення про радянську та російську ідентичності як політичні та культурні суб'єкти. У цьому контексті "перебудова" стала точкою кристалізації різних уявлень про те, ким є або ким може бути Росія в посттоталітарному світі. З одного боку, формувалася конструкція Росії як колективного суб'єкта, здатного до самовизначення у межах демократичної парадигми — носія нової політичної ідентичності, заснованої на раціональності, модернізації та діалозі. З іншого боку, тривала репродукція образу Росії як "вічного іншого", носія архаїчної, деспотичної сутності, що лише імітує зміну, залишаючись незмінною в основі.

Ці уявлення не були нейтральними: вони слугували певним нормативним орієнтирам для політики Заходу, впливаючи на практики визнання, інституційного включення чи виключення, а також на очікування щодо подальшого розвитку подій у СРСР. Таким чином, через лінзу Брюбейкера

можна побачити, що "перебудова" стала не лише внутрішнім радянським процесом, а й зовнішньою ареною, на якій відбувалося активне конструювання нових (і водночас відтворення старих) образів радянської та російської ідентичності як носіїв або суб'єктів змін, або як залишків "історичної аномалії", що не здатна інтегруватися у глобальний модерний порядок.

У цій боротьбі за символічне значення радянської ідентичності, дискурсивні позиції Заходу не лише відображали, але й формували поле можливостей для самої Росії та її подальшого траєкторного вибору після розпаду СРСР.

Розділ 3. Західне сприйняття ідентичностей у соціалістичному просторі у період "перебудови" (1985–1991)

3.1. Національне питання у контексті перебудови у західному дискурсі: образ поневоленої центральної Європи

У 1984 році Річард Пайпс запропонував поділ «імперської проблеми СРСР», під якими він розуміє розповсюдження радянської влади у світі, її природу та проблеми, що виникли у 1980-х роках, на такі складові:

- Національне питання у Радянському союзі;
- «Колонії» СРСР у Європі та Монголія;
- Залежні держави у «третьому світі».

Першу ми розглянули у минулому розділі, третя охоплює комплекс оцінок і рефлексій щодо того, як і з якою метою Радянський Союз намагався поширювати свій вплив у країнах Азії, Африки та Латинської Америки в період після Другої світової війни, особливо в контексті деколонізації та глобального ідеологічного протистояння, ця тема не є предметом моєї роботи та і не стосується напряму ідентичностей.

У другому аспекті Пайпс згадує про радянські «колонії», під якими він розуміє країни східного блоку у Європі та Монголію на Далекому сході. У межах дослідження торкнемося виключно Європи, оскільки предметом нашої зацікавленості є зокрема українська та російська ідентичність.

У контексті розкриття нашої теми важливо звернутись до уявлення про «Центральну Європу» у ціннісному, а не у географічному розумінні, та роль, яку цей термін і регіон займав у західноєвропейському дискурсі.

У західноєвропейському дискурсі початку 1980-х років частіше використовували термін Східна Європа, щодо країн між Федеральною Республікою Німеччина та СРСР безпосередньо. Ці держави були під

радянським впливом, при цьому, маючи формальну незалежність: Німецька Демократична Республіка, Польська Народна Республіка, Чехословацька Соціалістична Республіка, Угорська Народна Республіка, Соціалістична Республіка Румунія, Народна Республіка Болгарія.

У минулому розділі я згадував про Угорську революція та Празьку весну, як про фактори, які вплинули на трансформацію уявлення західних інтелектуалів, які сприймали комуністичну концепцію СРСР як альтернативу способу суспільного устрою на Заході, ці події остаточно закріпили поділ світу на табори.

Саме повстання у європейських країнах соціалістичного табору та їх жорстоке придушення Радянським Союзом великою мірою зменшило політичну загрозу зі сторони СРСР, яка вважалась більш значущою аніж воєнна сила СРСР у міжвоєнні роки, та залишалась загрозою одразу після завершення Другої світової війни (Нойман, 1996).

Нойман писав, що події 1948, 1956 і 1968 років на Заході широко розглядалися як питання про те, як розмежувати радянську владу відносно європейських країн. Кожна інтервенція певною мірою розглядалася як наступ не лише на конкретну країну, але й на Європу як таку. І оскільки кожна інтервенція мала ефект підтвердження і збільшувала військову загрозу, тож, навпаки, зменшуючи привабливість Радянського Союзу як політичної моделі.

Водночас, здебільшого, з 1945 року західноєвропейські країни та США визнали ці країни зоною радянського впливу. Підтвердженням цьому є, зокрема, фактичне невтручання у придушення угорського та чеського повстання. Про це також згадує Пайпс:

«Країни Західної Європи визнають Східну Європу радянською сферою впливу і не діють, коли Москва вдається до насильства там. Сполучені Штати, які ніколи не мирилися з радянськими порушеннями Ялтинських угод, реагують інакше, але вони не можуть багато зробити без підтримки своїх союзників».

Однак важливим наслідком агресивної політики СРСР щодо формально незалежних країн відкрило шлях для концепції «вкраденого Заходу». Її у своєму есе 1983 року запропонував Мілан Кундера.

Кундера відкидає найменування «Східна Європа», як таке, що визнає право СРСР на вплив щодо країн, контроль над якими був закріплений від 1945 року за концепцією розділення світу на східний та західний блок. Натомість, він пропонує термін «Центральна Європа» – не просто простір, що опинився у соціалістичному таборі, а окупована Росією у суспільно-культурному сенсі територія, яка тяжіє до Заходу.

Кундера починає своє, напевно, найвідоміше есе «The Tragedy of Central Europe» з опису подій листопада 1956 року в Угорщині, згадуючи про працівника, який надіслав повідомленням про те, що розпочався російський наступ на Будапешт. Діпеша закінчувалася словами: «Ми помремо за Угорщину і за Європу». Для Кундери такі слова були красномовним поясненням Західної сутності Центральної Європи.

«Що означала ця фраза? Воно, безумовно, означало, що російські танки загрожували Угорщині, а разом з нею і самій Європі. Але в якому сенсі Європа була в небезпеці? Чи збиралися російські танки прорватися через угорські кордони на Захід? Ні. Директор Угорського інформаційного агентства мав на увазі, що росіяни, атакуючи Угорщину, атакували саму Європу. Він був готовий померти, щоб Угорщина залишилася Угорщиною і європейською» [27].

В оригінальній версії есе, яке було опубліковане у французькому журналі «Le débat» у 1983 році, мало назву «Викрадений Захід». Пізніше у редакції The New York Review of books його перейменували на «The Tragedy of Central Europe». За словами ректора Bratislava International School of Liberal Art, Самуеля Абрахама, Кундера особисто не був вдоволений зміною назви, оскільки це зміщувало посил з культурологічного на політичний контекст.

Мілан Кундера насправді дорікав «Заходу» у неврахуванні Центральної Європи, відмова від ідеологічного відстоювання регіону, який культурно є частиною «Заходу» заради збереження уявного статусу-кво із СРСР.

У есе він дуже чітко артикулює «політизацію» світу під яким він розуміє відкидання культурних цінностей, які для нього стоять в основі, ідеологічними та політичними наративами, за якими не стоїть глибоко культурного контексту спільності між Заходом та центральноєвропейськими країнами.

Саме тому у оригіналі стаття має назву «Викрадений Захід», як заклик визнати простір між Німеччиною та СРСР культурно захопленою територією, поневолену «іншим» у вигляді Росії. Разом із цим, свідчення цього злочину направлено не стільки до злочинця (СРСР), скільки до Заходу, який «забув» про Центральну Європу та виключив її зі свого політичного контексту, прийнявши біполярність світу за політичним, але не культурологічним принципом.

Концепція «Викраденого Заходу», запропонована Кундерою має глибоко конструктивіське коріння. Для Кундери не просто Радянський Союз, але «вічна Росія» є предметом «іншування». Він не відділяє радянську ідентичність від російської, та натякає, що комунізм є не запереченням російської історії, але її втіленням.

Разом із цим, сприйняття Росії як іншого має дуже чіткі окреслення. За Нойманом, Європейці сприймали Росію як могутню воєнну та менш виразну, але все ще вагому політичну загрозу. Кундера сповідує ці ж принципи, обґрунтовуючи відмінності між російською та центральноєвропейською ідентичністю, він наголошує, що саме європейська ідентичність є цінністю для мешканців Центральної Європи, чого немає у росіян.

«Центральна Європа прагнула бути стислою версією самої Європи в усьому її культурному розмаїтті, маленькою архієвропейською Європою, зменшеною моделлю Європи, що складається з націй, створених за одним правилом:

найбільше розмаїття на найменшому просторі. Як могла Центральна Європа не жахнутися, зіткнувшись з Росією, побудованою за протилежним принципом: найменше розмаїття на найбільшому просторі».

Стаття «Трагедія Центральної Європи» викликала значну реакцію серед західних інтелектуалів. Експерт Вацлав Гавел, професор Паризького інституту міжнародних відносин Жак Рупнік стверджував, що есе Кундери «знову повернуло Центральну Європу на мапу» та «викликало загальноєвропейську дискусію у 1980-х роках і сприяло зміні не лише самосприйняття регіону, але й ментальної карти континенту в Західній Європі» [28].

На початку 1980-х років у західній політичній думці Центральна Європа переважно розглядалася як незаперечна частина радянської сфери впливу — простір, закріплений післявоєнними домовленостями у Ялті й підтримуваний радянською військовою присутністю та політичним контролем. Ця геополітична реальність, здавалось би, застигла на десятиліття, і навіть радикальні західні критики СРСР (Пайпс, Бжезинський), не завжди ставили, а частіше взагалі не ставили під сумнів саму легітимність радянського контролю над Варшавським блоком. Водночас ситуація починає змінюватись саме у 1980-х роках, зокрема завдяки суспільно-політичним рухам у Польщі, Чехословаччині, Угорщині. Відбувається також суттєва інтелектуальна і політична трансформація: Захід почав сприймати Центральну Європу не як «Схід», а як відторгнену частину власної цивілізаційної цілісності, як того бажав Кундера.

Однією з ключових рушійних сил цього переосмислення також стали незалежні рухи в самій Центральній Європі. Польська «Солідарність», Чартия-77 у Чехословаччині, угорські демократичні гуртки та неформальні дискусійні клуби в НДР кинули виклик авторитарній владі, й самій ідеї, що ці суспільства були пасивною периферією радянської системи. Вони засвідчили: ці народи мають активну політичну волю, глибоку історичну пам'ять і культурну приналежність до Європи, а не до радянської Росії.

Річард Пайпс у своїх роботах акцентував на історичній чужості радянської влади для Центральної Європи. Він зазначав, що «комунізм ніколи не прижився у Польщі, Чехословаччині чи Угорщині: він був нав'язаний зовні, і його тримала лише присутність радянських танків». Пайпс вважав, а у середині 1980-х років і артикулював, що саме Захід має моральне й політичне зобов'язання підтримати рухи, які демонструють прагнення до національного і культурного відродження.

Збігнєв Бжезинський ще у 1983 році стверджував, що «Європа, яка не включає Центральну Європу, — це історична аномалія, яка не може довго існувати». Він наполягав на важливості ментального повернення цих країн до європейського простору, а не лише на геополітичному рівні. Згодом, у 1989 році, він публічно заявить: «Настав час припинити вживати термін “Східна Європа”, коли мова йде про Чехословаччину, Польщу чи Угорщину. Це Центральна Європа, і вона завжди нею була». Така риторика по-суті закріплює перемогу у західноєвропейському дискурсі позиції Кундери.

По суті, ці зміни в риторичі були наслідком цілого ряду факторів, однак, що точно засвідчило перемогу концепції вільної від радянського впливу центральної Європи, це новий підхід та ослаблення радянського впливу з приходом до влади Михайла Горбачова у 1985 році. Його політика перебудови і гласності була сфокусована на внутрішній політиці СРСР, та фактично засвідчувала визнання внутрішніх проблем у країні, що не залишало місця для контролю над радянським впливом закордоном.

Річард Пайпс із посиланням на дослідження Rand Corporation стверджував, що утримування свого впливу у Центральній Європі та Монголії коштує СРСР близько 41 мільярда доларів на рік за цінами 1981 року (Richard Pipes, 1984).

Уже у 1987 році Роберт Такер, інший провідний советолог, зазначав: «Риторика Горбачова — це вже не марксизм-ленінізм. Це сигнал того, що Кремль відходить від жорсткої ортодоксії й готується до поступок». Для Заходу це означало: вперше з 1945 року є вікно можливостей для відкритого діалогу з

демократичними рухами у Центральній Європі без ризику прямого військового зіткнення.

Попри те що переосмисленням ролі Центральної Європи існувала школа більш обережного аналізу, представлена, зокрема, Стівеном Коеном, який вважав, що головним чинником змін має стати не західний тиск, а трансформації в самій радянській системі. Він уважно стежив за зростанням реформістських настроїв у СРСР ще до приходу Горбачова й попереджав, що «надмірна активність Заходу може зміцнити позиції консерваторів у Москві». І хоч позиції Коена розходилися з більшістю у Вашингтоні, його аналітична обережність вплинула на стратегічну виваженість західної політики у ключові роки.

Відтак, західна політика почала змінюватися — від стримування і реального прийняття статусу-кво до підтримки демократичних трансформацій у регіоні. Це відбувалося поступово. Спершу — через моральну підтримку, стипендії, фінансування незалежних ЗМІ та культурних ініціатив. Згодом — через політичні консультації, економічні програми та інституційну підготовку до майбутньої інтеграції в європейські структури. Бжезінський навіть запропонував створити спеціальний «Центральноєвропейський фонд відновлення» для допомоги новим демократіям, які почали народжуватися на уламках комуністичної системи.

Усе це стало можливим завдяки зміні самого сприйняття Центральної Європи — з «пострадянської зони» вона поступово перетворювалася на частину Заходу, що тимчасово перебувала під окупацією. У підсумку, події 1989 року — мирні революції в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, падіння Берлінського муру — стали не лише політичними зрушеннями, а й наслідком тривалого зсуву в уявленнях і стратегіях.

3.2. Україна як нація, але не суверенна: несуб'єктне сприйняття та підтримка реформованого СРСР, а не національних рухів

Логічним запитанням до минулого розділу у концепції цієї роботи постає промовисто: «Чи було місце у концепції «Центральної Європи» для України». Ширше це питання може також містити пункт, «чи дозволено інструментально включати Україну до «викраденої сходом» Центральної Європи.

1980-ті роки стали десятиліттям інтелектуального зламу в західній політиці щодо Центральної Європи. Завдяки роботі антирадянських рухів, підтриманих моральним авторитетом інтелектуалів і зміненим курсом Кремля, Захід відмовився від ролі пасивного спостерігача й почав діяти як учасник процесу. Як зауважив Бжезінський: «Справжня Європа — не розділена. Її розкол — це політичний вирок ХХ століття, але не його остаточне слово». І справді: Центральна Європа повернулася не лише до мапи Європи, а й до її сенсового центру.

Таким чином національне питання в межах радянського простору починає репрезентуватись через чітку дихотомію: з одного боку — «Центральна Європа» як викрадений Захід, з іншого — Радянський Союз як імперський "інший", що пригнічує національну самореалізацію. У цьому контексті конструювання образу поневоленої Центральної Європи виступає не лише як геополітична оцінка, але як **нормативна рамка**, яка визначає, кому належить «право на Європу» — тобто на історичну, культурну й політичну суб'єктність.

Образ «Центральної Європи» у західному дискурсі охоплював насамперед Польщу, Чехословаччину та Угорщину — країни, що мали явні ознаки «європейськості»: латинську писемність, католицько-протестантську традицію, історичні інститути парламентської культури. Саме ці ознаки були ключовими в процесі символічної реінтеграції цих держав до «Європи», попри те, що вони політично залишались у сфері впливу СРСР. Дискурс поневолення функціонував

тут як форма **позитивного маркування**, що конструє їх не як частину «Сходу», а як «захід, який було втрачено».

Ця концепція цілком відповідає концепції «Центральної Європи» за Кундерою. Він за культурологічним принципом виокремлює на Європейському континенті на дві концепції розвитку: західну – із домінуванням католицької традиції, та прагненням до децентралізації, культурної диференціації у межах маленьких територій.

При цьому, Кундера сам наголошує, що територія «Центральної Європи» не окреслена кордонами та може змінюватись.

«Чи є Центральна Європа справжньою культурною конфігурацією з власною історією? І якщо така конфігурація існує, чи можна її визначити географічно? Якими є її кордони? Було б безглуздо намагатися точно окреслити її кордони. Центральна Європа - це не держава: це культура або доля. Її кордони є уявними, їх треба малювати і перемальовувати з кожною новою історичною ситуацією».

Цей дискурс, хоч і відкриває інструментальні засади для включення до меж «Центральної Європи» та ширше, до європейської традиції, Україну, але все ж уна початку 1980-х років не існувало чітких підтверджень, які б включали Україну або інші республіки у складі СРСР до спільного західного наративу про «Центральну Європу».

У цьому ж дискурсивному полі **Україна** тривалий час залишалась **на маргінесах**. Як зазначають Брюбейкер і Нойман, *inclusion and exclusion* — це не лише про доступ до кордонів, а й про доступ до мовлення, до артикулювання ідентичності в міжнародному просторі. Україна, позбавлена суверенного голосу, була **репрезентована через російську призму** або повністю редукована до «радянської республіки». Таким чином, дискурсивне поле Європи залишало для України лише роль **об'єкта, а не суб'єкта міжнародного наративу про поневолення і визволення**.

На відміну від Центральної Європи, де розгортання національних рухів отримувало моральну і матеріальну підтримку, щодо України Захід демонстрував готовність зберігати стратегічну лояльність до «єдиного, але реформованого СРСР».

Разом із цим, наприкінці 1980-х рр., на тлі активізації українського дисидентського руху, зростання інтересу до Чорнобильської катастрофи (яка стала потужним «символічним маркером» радянської кризи) та посилення інтелектуальних контактів української діаспори із західними структурами, Україна поступово почала входити в західний дискурс як **потенційний суб'єкт національного самовизначення**. Водночас ця поява була неповною і суперечливою: образ України не мав чіткої «європейської» маркованості, як у випадку Польщі чи Угорщини, і часто залишався в тіні російсько-центричного погляду.

Одним із показових симптомів цього став майже повний брак фокусної уваги до України в західній советології. Наприклад, у численних роботах Роберта Такера, Річарда Пайпса, Стівена Коена Україна згадується переважно у структурі радянської федерації, без ознак окремішньої суб'єктності. Як зазначав історик Роман Шпорлюк: «Для багатьох західних спостерігачів Україна залишалася частиною російського імперського кордону, а не самостійним політичним гравцем» (Roman Szporluk, *Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State*, 1997) [30].

Стівен Коен, будучи одним із найвідоміших «ревізіоністів», у книзі *Rethinking the Soviet Experience* (1985) прямо писав, що майбутнє Союзу залежить від успішності політичної лібералізації в Москві, але жодного разу не розглянув роль України як чинника цього процесу. Він вважав, що основна боротьба за реформу відбуватиметься «в центрі», і зберігав мовчання щодо можливості дезінтеграції Союзу по лінії національних республік.

Річард Пайпс, один із провідних аналітиків адміністрації Рейгана, хоч і вважав СРСР «імперією, що не є нацією», однак наголошував на «російській» природі більшовизму і не ставив український національний рух в один ряд із антикомуністичними рухами Центральної Європи. У своїх численних доповідях для Ради національної безпеки США він згадував Україну виключно в контексті стратегічного ослаблення Москви, а не як потенційного демократичного партнера. Більше, того уявлення Пайпса про можливість незалежності для будь якої Радянської республіки залишались умовними до самого розпаду СРСР.

Навіть під час активізації українського дисидентського руху у 1970–80-х рр. реакція західного політикуму залишалась стриманою. Хоч у західній пресі час від часу з'являлися згадки про Валерія Марченка, Василя Стуса, Миколу Руденка, жоден із цих кейсів не отримав резонансу, подібного до справи Сахарова чи Гавела. У промовах західних лідерів, включно з Рейганом чи Тетчер, фокус був сконцентрований на Росії, Польщі, рідше країнах Балтії. Український рух трактувався як маргінальний, а часом — небажаний у контексті діалогу з реформістським керівництвом Кремля.

Як було зазначено вище, конструктивістський підхід дозволяє побачити, що «Центральна Європа» — це не лише географічне позначення, а **дискурсивна категорія**, що виробляється через ідеологічні та культурні маркери. Її розширення або звуження є результатом політичної боротьби за символічне включення в «Європу». В цьому сенсі Україна не була повністю виключена, але й не була повноцінно включена: її статус був **«двозначним»**, **«невизначеним»**, чимось проміжним між Європою та пострадянським простором. Це «пограниччя» означало, що українське національне питання у західному дискурсі залишалось **потенційно відкритим**, але не пріоритетним.

Водночас, сам Західний дискурс не мав спільності у визначені меж «європейськості». Нойман напряду вказує на невизначеність меж Центральної, Східної, Центрально-Східної Європи у західноєвропейському дискурсі.

«Термін «Центральна Європа», звичайно, є проблематичним, але для періоду до 1914 року він може означати країни, які, були підпорядкованими однієї з трьох великих багатонаціональних імперій (Австро-Угорської, Прусько-Німецької чи Російської), але зберегли основні елементи західних традицій: наприклад, західне християнство, верховенство права, певний поділ влади, певною мірою конституційне правління і те, що можна було б назвати громадянським суспільством. Таким чином, Західна Україна і країни Балтії виключаються за першим критерієм, а Болгарія - за другим. Румунія є прикордонним випадком».

Отже, західний дискурс часів перебудови репрезентував національні питання крізь призму «європеїзації» як легітимного шляху до визнання, і в цьому процесі місце України залишалося неоднозначним. Воно залежало не лише від геополітичних інтересів, але й від здатності українських акторів висловлювати свою відмінність поза радянськими рамками, апелюючи до європейських уявлень про ідентичність, свободу та історичну пам'ять, що не було настільки виразно, як, до прикладу у Польщі або навіть у країнах Балтії.

Розділ 4. Трансформація дискурсу після розпаду СРСР

4.1. Реакція на розпад СРСР трансформація дискурсу

У контексті нашого дослідження важливо згадати, що майже ніхто з представників наукової та політичної спільноти США та країн Західної Європи не очікував на розпад СРСР.

Навід прихильник «жорсткого підходу» до СРСР, прихильник концепції, за якою СРСР не може трансформуватись під тягарем своєї система, Річард Пайпс у одно зі своїх останніх інтерв'ю згадував що не міг очікувати дезінтеграції Радянського Союзу.

«В основному Росія була стабільною, і я не очікував, що станеться революція. Я був дуже скептично налаштований щодо продовження радянського режиму і думав, що з ним щось станеться, але я не очікував такого краху, який стався в 1991 році»¹.

Як було зазначено у минулих розділах, західний дискурс щодо можливості підтримки національних рухів у радянському просторі був досить обмеженим. Якщо оцінити кількість подій та змін риторик за 5 років перебудови (з 1985 по 1990 рік), можна зрозуміти причини «непідготовленості» західного дискурсу до можливої самоліквідації великого блоку соціалістичних країн на чолі з СРСР. Згадаємо, що початок 1980-х років знаменував собою усталений біполярний поділ світу у західному уявленні, який підкріплювався уявленням про воєнну загрозу СРСР після придушення європейських революцій та початку війни у Афганістані. Для цього періоду характерне визнання хоч і не повного права, але контролю СРСР над країнами Центральної Європи, а також впливу СРСР на країни «третього світу», критики щодо цілісності СРСР не існувало або зовсім, або у дуже глибокому маргінесі.

¹ Burbank, J. (2015, травень 14). *Interview with Richard Pipes*. *Cahiers du monde russe*, 58(1–2), 43–56. <https://doi.org/10.4000/monderusse.10064>

Таким чином, радянська та російська ідентичність існувала у розумінні «іншого», водночас після приходу до влади Михайла Горбачова, вона трансформується у західному уявленні під тиском обставин, СРСР все ще сприймається як ідеологічний ворог, як воєнна загроза, але остаточно зникає уявлення про політичну загрозу від СРСР і відкривається патерн можливості взаємодії з СРСР. Значний вплив на цю трансформацію справило падіння «берлінського муру» та невтручання СРСР у революції в соціалістичних країнах Центральної Європи. Для Заходу це сприймалось як значна поступка зі сторони СРСР, яка остаточно закріпила США та країни Західної Європи у підтримці СРСР навіть під час процесів його дезінтеграції. На Заході дійсно не очікували навіть виходу Радянського Союзу з країн Центральної Європи, це уявлення яскраво описано в есе Кундери:

«В очах своєї улюбленої Європи, Центральна Європа - це лише частина радянської імперії і нічого більше, не більше. І чому це має нас дивувати? За своєю політичною системою Центральна Європа – це Схід; за своєю культурною історією - це Захід. Але оскільки сама Європа перебуває в процесі втрати власної культурної ідентичності, вона не бачить у Центральній Європі нічого, окрім політичного режиму; інакше кажучи, вона бачить у Центральній Європі лише Східну Європу».

Таким чином, серед Західних науковців та політиків існував певний комплекс швидкої дезінтеграції східного блоку.

На тлі цього, вже наприкінці 1980-х років та на початку 1990-х західний дискурс був вимушений повністю виключив радянську ідентичність, а російську – трансформувати від загальнорадянського контексту – на контекст національної держави.

Велику роль у несприйнятті можливого розпаду СРСР, окрім банальної відсутності уявлення про рівень проблеми в СРСР, відіграла стратегічна логіка західних урядів. Вони бачили у Горбачові шанс уникнути ядерної конфронтації

та зберегти контроль над роззброєнням. Як наслідок, зберігання територіальної цілісності СРСР розглядалося як необхідна передумова стабільності. У січні 1991 року, після розгону мирних протестів у Вільнюсі, адміністрація Джорджа Буша-старшого закликала «усі сторони зберігати стриманість» — і не висловила чіткої підтримки балтійським державам, не кажучи вже про Україну.

Сам Буш під час виступу у Верховній Раді УРСР у серпні 1991 року — за три тижні до українського Акту про незалежність — заявив про підтримку «реформованого Союзу», попереджаючи проти «самогубного націоналізму». Цей виступ увійшов в історію як «Chicken Kiev speech» і став символом неготовності США підтримати український рух за незалежність у вирішальний момент.

Показовою для «непідготовленості» західного політичного класу до розпаду СРСР стала поїздка британської прем'єр-міністерки Маргарет Тетчер до Києва 6-9 червня 1990 р. Виступаючи перед депутатами Верховної Ради УРСР, Тетчер запевнила, що Велика Британія підтримує процес реформ у Союзі, але, відповідаючи на запитання про можливість відкриття українського посольства в Лондоні, зауважила:

«Посольства призначені для держав, що мають повний національний статус. Ми, скажімо, не маємо посольства Каліфорнії чи Квебеку в Лондоні»

Порівняння України з американським штатом Каліфорнія (і канадською провінцією Квебек) одразу викликало обурення частини депутатів-«народорухівців», які побачили в ньому заперечення права України на самостійну зовнішню політику. Українська преса й пізніші мемуари свідчать, що цей епізод закріпив образ Тетчер як політикині, схильної «стримувати» національні прагнення союзних республік задля збереження перемовин із Горбачовим щодо контролю над радянським ядерним арсеналом.

Тетчерівська аналогія демонструвала одразу кілька рис західного дискурсу кінця 1980-х — початку 1990-х рр.:

1. **Пріоритет «союзної цілісності» над правом націй на самовизначення.** У словах прем'єр-міністерки відчувалася установка провідних західних столиць: краще мати справу з одним, хоч і проблемним партнером (центральним урядом СРСР), ніж із мережею нових держав, незрозумілих у військовому та правовому сенсі.
2. **Перцепція республік як «внутрішніх одиниць» імперії.** За логікою порівняння, Україна поставала не як потенційний міжнародний суб'єкт, а як адміністративна одиниця, подібна до штату США чи провінції Канади. Це відображало глибоко вкорінене уявлення про незворушність радянського федералізму.
3. **Стратегічний розрахунок щодо ядерної безпеки.** Позиція Лондона (як і Вашингтона) виходила з того, що централізований контроль над ядерними силами важливіший за підтримку національних рухів — мотив, який пізніше проявився й у «Chicken Kiev speech» Джорджа Буша-старшого.

Таким чином, епізод із «каліфорнійським порівнянням» увиразнює ключову тезу нашого розділу: західний дискурс кінця Холодної війни перетворився на переважно реактивний і консервативний. Він **адаптувався** до нових реалій лише під тиском фактичної дезінтеграції Союзу, не маючи заздалегідь вироблених рамок для розуміння національної суб'єктності пострадянських республік.

ВИСНОВКИ

Аналіз західного дискурсу щодо України в період пізнього Радянського Союзу та в контексті ідеї «Центральної Європи» засвідчує складний і суперечливий характер включення (або радше виключення) України з європейського нарративу національного визволення. Впродовж 1980-х років західна політична й інтелектуальна спільнота значною мірою залишалася в межах традиційної біполярної логіки «Схід–Захід», де категорія «Центральної Європи» була радше естетико-культурним жестом і символічним актом протистояння СРСР, ніж чіткою геополітичною стратегією. Це спричинило те, що країни з яскраво вираженою західною культурною спадщиною — Польща, Чехословаччина, Угорщина — отримали моральне право на реінтеграцію в Європу, тоді як Україна залишалася на периферії міжнародної уваги.

В основі цієї маргіналізації лежала відсутність суб'єктності України у західному уявленні. У контексті радянської структури вона сприймалася або як регіон Росії, або як складова загальної «радянської» ідентичності. Українська політична ідентичність не була чітко артикульована в західному публічному просторі, а українські національні рухи 1970–80-х років майже не отримували такого ж резонансу, як аналогічні рухи у країнах Варшавського договору. Це відображалось як у науковій літературі (де провідні советологи, як-от Пайпс, Такер чи Коен, розглядали Україну виключно в контексті загальної радянської структури), так і в політичній риторичі лідерів США та Великої Британії, які надавали перевагу збереженню територіальної цілісності СРСР задля стабільності.

Концептуалізація «Центральної Європи» як дискурсивного проєкту, а не суто географічного терміна, робила її межі рухливими та умовними. Це відкривало можливості для включення України, однак практичне втілення цієї можливості виявилось мінімальним. За Кундерою, Центральна Європа — це не мапа, а доля,

що визначається культурними кодами. Проте Україна в очах Заходу не була включена до цієї концепції: належність до православної традиції, тривала інкорпорація до російського імперського простору, а також слабка присутність в європейському інтелектуальному полі позбавляли її тих символічних капіталів, які мали її західні сусіди. Як результат — вона опинилася у «сірих зонах» західної політичної уяви.

Навіть коли в Україні зростає дисидентський рух і активізується культурна опозиція радянській владі, це не стає основою для переосмислення її статусу з боку Заходу. Захід залишався фокусованим на «центрі» — Москві — як на єдиному носії змін, сподіваючись на реформу імперії, а не на її розпад. Це добре ілюструє реакція на розпад СРСР: замість того, щоб трактувати дезінтеграцію як шанс на перегляд постімперського порядку, західні лідери, зокрема Джордж Буш-старший і Маргарет Тетчер, висловлювали сподівання на збереження «реформованого Союзу».

На момент проголошення незалежності в 1991 році Україна все ще не мала усталеного образу в очах Заходу як частини Європи.

Таким чином, шлях України до визнання як повноцінної європейської нації був обтяжений історичними уявленнями, культурними асоціаціями та геополітичними розрахунками. Її включення до європейського дискурсу про свободу й ідентичність виявилось не автоматичним, а радше — обмеженим, фрагментарним і запізнілим.

Список використаних джерел

1. Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
2. Bialer, S. (1986). *The Soviet paradox: External expansion, internal decline*. New York: Knopf.
3. Brown, A. (1996). *The Gorbachev factor*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0192880527.001.0001>
4. Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge University Press.
5. Center for the Study of Intelligence. (1999). *US intelligence on the Soviet Union and Eastern Europe, 1989–1991: At Cold War's end* (C. E. Hines, Ed.). Central Intelligence Agency.
6. Cohen, S. F. (1985). *Rethinking the Soviet experience: Politics and history since 1917*. Oxford University Press.
7. Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
8. Dailymotion. (n.d.). [President Ronald Reagan on the Russians] [Відео]. <https://www.dailymotion.com/video/x7cc258>(дата звернення: 13.05.2025).
9. Encyclopædia Britannica. (n.d.). Zbigniew Brzezinski. <https://www.britannica.com/biography/Zbigniew-Brzezinski> (дата звернення 12.05.2025).
10. Engerman, D. C. (2009). *Know your enemy: The rise and fall of America's Soviet experts*. Oxford University Press.
11. Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
12. Ikenberry, G. J. (2022, May 6). Trouble-free world? *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2022-05-06/trouble-free-world> (дата звернення: 20.05.2025).

13. Jørgensen, M. W., & Phillips, L. J. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publications.
14. Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
15. Neumann, I. B. (1996). *Self and other in international relations*. European University Institute.
16. Neumann, I. B. (1999). *Uses of the other: "The East" in European identity formation*. University of Minnesota Press.
17. Philips, L., & Jørgensen, M. W. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. SAGE Publications.
18. Pipes, R. (1984). *How to cope with the Soviet threat: A long-term strategy for the West*. Commentary. <https://www.commentary.org/articles/richard-pipes-2/how-to-cope-with-the-soviet-threat-a-long-term-strategy-for-the-west/> (дата звернення: 12.05.2025).
19. Pipes, R. (1984). *Survival is not enough: Soviet realities and America's future*. [Simon and Shuster].
20. Pipes, R. E. (n.d.). Richard E. Pipes. *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/contributor/Richard-E-Pipes/2324> (дата звернення: 12.05.2025).
21. Plokhy, S. (2014). *The last empire: The final days of the Soviet Union*. New York: Basic Books.
22. Reagan, R. (1980, February 5). State of the Union Address 1980. *American Rhetoric*. <https://www.americanrhetoric.com/speeches/stateoftheunion1980.htm> (Accessed May 27, 2025).
23. Sartre, J.-P., & Bedel, J. (n.d.). Les impressions de Jean-Paul Sartre sur son voyage en U.R.S.S. Propos recueillis par Jean Bedel. La liberté de critique est totale en URSS [PDF]. Отримано 20 травня 2025, з <http://docs.sartre.ch/URSS.pdf>.
24. Torfing, J. (1999). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford: Blackwell Publishers.

25. Tucker, R. C. (2011). [Title of the article or chapter if known]. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/1459E1AE89609506C77783C93CB71D53/S104909651000154Xa.pdf> (дата звернення: 12.05.2025).
26. U.S. Department of State. (1981). *Foreign relations of the United States, 1981–1988, volume I, Soviet Union, January 1981–February 1983: Document 4*. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v01/d4> (дата звернення 27.05.2025).
27. Кундера, М. (1984). The tragedy of Central Europe. *The New York Review of Books*, 31(7), 33–38. <https://www.nybooks.com/articles/1984/06/07/the-tragedy-of-central-europe/>
28. Кундера, М. (2023, серпень 25). War and Russian aggression: Milan Kundera’s reflections on Central Europe. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2023/aug/25/war-russian-aggression-central-europe-milan-kundera-east-west> (дата звернення: 20.05.2025)
29. Л’Експрес. (1956, листопад 9). Après Budapest, Sartre parle. *L’Express*. https://www.lexpress.fr/monde/apres-budapest-sartre-parle-article-du-9-novembre-1956_460810.html (дата звернення: 20.05.2025)
30. Сьпорлюк, Р. (1997). Ukraine: Imperial Periphery, Sovereign State. *Daedalus*, 126(3), 87–106. <https://www.amacad.org/publication/daedalus/ukraine-imperial-periphery-sovereign-state> (дата звернення: 20.05.2025).

АНОТАЦІЯ

Дипломної роботи

Тема: «ПОНЯТТЯ І ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ І РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ДИСКУРСІ У ПЕРІОД З ПОЧАТКУ ПЕРЕБУДОВИ ДО РОЗПАДУ СРСР»

Студент: Тунік-Фриз Володимир Леонідович, 4 рік навчання, Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент Амельченко Наталія Анатоліївна

(вчений ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент: _____

(вчений ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Захищена “ _____ ” _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи:

Робота аналізує поняття, образ і зміни у науково-політичному дискурсі країн Заходу щодо, першою чергою, української ідентичності. Предметом аналізу роботи також є російська та радянська ідентичність. У центр роботи поставлене дослідження західного наративу щодо згаданих ідентичностей у період перебудови (1985-1990 роки), оскільки цей період яскраво ілюструє проблеми у сприйнятті згаданих ідентичностей, які ми споглядаємо у сьогоденні. Робота також торкається визначення поняття Центральної Європи, її ролі у західному дискурсі та трансформація цього поняття і його застосування на початку і наприкінці 1980-х років.